

Het spook van de rechtse arbeidersklasse

Een culturele verklaring voor ‘tegennatuurlijk’ stemgedrag

A relation between class position and voting behavior is a natural and expected association in the Western democracies for a number of reasons: the existence of class interests, the representation of these interests by political parties, and the regular association of certain parties with certain interests. Given the character of the stratification order and the way political parties act as representatives of different class interests, it would be remarkable if such a relation were not found. (Alford 1967: 68-69)

1. Inleiding

Er waart een spook door de klassenanalyse, het spook van de rechts stemmende arbeidersklasse. In onderzoek naar klassenpositie en stemgedrag wordt er vanuit gegaan dat het electoraat geneigd is zijn stem te gunnen aan ‘the natural party of their class’ (Heath e.a. 1995: 564). Welke partij de ‘natuurlijke klassenpartij’ is en wat dus ‘natuurlijk’ stemgedrag is, hangt af van de economische belangen die leden van een bepaalde klasse overwegend hebben. Lipset spreekt in dit verband van ‘true class interests’ (1970: 186). Zo hebben leden van de arbeidersklasse vanwege hun achtergestelde economische positie meer belang bij een economische herverdelingspolitiek en zullen zij dus op basis van deze belangen voornamelijk op linkse partijen stemmen. Hiertegenover staan de leden van de middenklasse, die op basis van hun gunstige economische positie juist tegen een economische herverdelingspolitiek zullen zijn en dus de rechtse partijen de voorkeur zullen geven. Door te stemmen kunnen (leden van) klassen dus proberen hun economische positie te verbeteren of te handhaven, al dan niet ten koste van andere klassen. Lipset vat stemmen dan ook op als ‘the expression of the democratic class struggle’ (Lipset 1960: 220; zie ook Nieuwbeerta 1995: 1). Deze opvatting ontleend aan de klassenanalyse neemt binnen de politieke sociologie vanouds een dominante plaats in en geeft richting aan een aanzienlijke hoeveelheid onderzoek op dit terrein.

Toch heeft deze theoretische benadering altijd enigszins onder druk gestaan. Treffend is het voorbeeld van de invoering van het stemrecht voor een groot deel van de arbeiders in Groot-Brittannië (Second Reform Bill uit

1867), waarbij in de rechtse regeringspartijen grote beroering ontstond omdat gedacht werd dat deze partijen zichzelf eigenhandig de nek om-draaiden door alle macht in handen te geven van de arbeidersklasse en arbeiderspartijen. De verwondering was dan ook groot, toen bleek dat een aanzienlijk deel van de arbeidersklasse had gestemd op een rechtse partij (McKenzie en Silver 1968). Recent onderzoek toont bovendien aan dat het verband tussen klasse en stemgedrag steeds minder sterk is geworden (zie Nieuwbeerta 1995). In dit verband kan ook gewezen worden op de parlementsverkiezingen van 2002 in Nederland waarin de Lijst Pim Fortuyn (een rechtse partij) onder meer aanzienlijke steun verwierf van mensen uit de traditionele arbeidersklasse. Het zou ons overigens niets verbazen als (uit toekomstig onderzoek) zou blijken dat in deze verkiezingen de arbeidersklasse rechtser heeft gestemd dan de middenklasse. Er lijkt dus iets grondig mis te zijn met de basisveronderstelling dat de arbeiderklasse 'natuurlijk' op grond van klassenbelangen links zal stemmen.¹

Een rechts stemmende arbeidersklasse is uiteraard maar de helft van het verhaal. Ook leden van de middenklasse stemmen (in toenemende mate) op de voor hen 'foute' partijen. Brooks en Manza constateren dat leden van de hogere middenklasse (professionals) sinds begin jaren vijftig in de Verenigde Staten steeds vaker links (Democrats) zijn gaan stemmen en dat deze klasse zich de laatste jaren (vanaf medio jaren zeventig) karakteriseert door haar linkse stemgedrag (1998: 66-67). Ook hier lijkt iets grondig mis.

In het licht van de traditionele klassenanalyse, waarin zoals we gezien hebben gesproken wordt over 'natuurlijke' klassenpartijen, 'ware' belangen enzovoorts, is het moeilijk te begrijpen waarom leden van klassen in toenemende mate dergelijk 'tegennatuurlijk' stemgedrag vertonen en waarom zij niet op de voor hen 'natuurlijke' partijen stemmen. Dit roept natuurlijk de vraag op hoe dan wel kan worden verklaard dat zoveel leden van de middenklasse en van de arbeidersklasse in strijd met hun klassengebonden belangen stemmen. Deze vraag staat in dit artikel centraal.

2. Een culturele verklaring voor 'tegennatuurlijk' stemgedrag

Uiteraard zijn er vele pogingen ondernomen het fenomeen van de rechts stemmende arbeiders te verklaren. Waar de marxistische notie van 'vals klassenbewustzijn' inmiddels haar geloofwaardigheid heeft verloren, hebben diverse auteurs zich afgevraagd (overigens zonder er een kritische empirische toets aan te verbinden) of er economische motieven bestaan die een rechtse stem van een lid van de arbeidersklasse zouden kunnen rechtvaardigen. Zo stelt Reid (1977: 232) dat arbeiders vanwege hun slechte concurrentiepositie op de arbeidsmarkt veel 'last' hebben van immigranten. Logischerwijs zijn zij hen dan ook liever kwijt dan rijk. Stemmen op een rechtse of extreem rechtse partij biedt dan een goede oplossing. Weakliem en Heath (1994: 246-247) gaan hier zelfs verder. Zij stellen dat arbeiders

door middel van een rechtse stemkeuze kiezen voor algemene economische vooruitgang. In deze zin profiteren zij niet op korte termijn van de economische vruchten van een rechts beleid, maar zouden de voordelen hen op lange termijn ten deel vallen. Reid, Weakliem en Heath proberen kortom om het fenomeen van de rechts stemmende arbeider in het gareel van de klassenanalyse te dwingen door de vanouds veronderstelde economische belangen aanzienlijk op te rekken. Hoewel het interpreteren van nieuwe feiten aan de hand van bestaande theorieën op zichzelf natuurlijk helemaal niet problematisch is, is wel problematisch dat hier niet meer gebeurt dan dit. Dat rechts stemmende arbeiders zich inderdaad laten leiden door economische motieven, wordt namelijk slechts verondersteld en in het geheel niet onderzocht. Daarmee is sprake van niet meer dan een betrekkelijk vrijblijvende interpretatie achteraf, die in feite slechts de vraag naar haar empirische houdbaarheid oproept.

Dit oprekken van economische motieven zien we terug bij de verklaring van de links stemmende middenklasse. De zogenoemde theorie van de 'nieuwe middenklasse' stelt dat ook linkse stemmen van de middenklasse zijn ingegeven door economische belangen (Bruce-Briggs 1979; Brint 1984; De Graaf en Steijn 1997). Hierbij wordt gesteld dat deze leden van de middenklasse met name werkzaam zijn bij de overheid en dus gebaat zijn bij veel inmenging van de overheid in allerlei sferen, omdat dit hen werk oplevert. Zij zijn dan ook geneigd op een linkse partij te stemmen. Ook hier wordt aan een empirisch verband achteraf een economische interpretatie gegeven, zonder dat een directe inhoudelijke toetsing plaatsvindt.

Kortom, we zien dat bij zowel rechtse arbeiders als bij linkse leden van de middenklasse de economische belangen die zij zouden nastreven in de theorie flink worden opgerekt. Juist dit oprekken van klassenbelangen demonstreert volgens ons de dominantie van de klassenbenadering in de politieke sociologie: de logica ten grondslag aan de klassenbenadering zelf staat niet ter discussie. Men kan echter op een dergelijke wijze achteraf altijd zeggen dat de klassenbenadering houdbaar is: stemt de arbeidersklasse links en de middenklasse rechts dan komt dat doordat ze hun economische klassenbelangen nastreven, stemmen ze respectievelijk rechts en links dan komt dat óók doordat ze hun economische klassenbelangen nastreven.

10 De fixatie op economische belangen en stemmotieven is merkwaardig, omdat er al sinds de jaren vijftig wordt gewezen op rechtse trekken in de arbeidersklasse die niet economisch van aard zijn. Lipset onderscheidt in zijn artikel *Democracy and Working-Class Authoritarianism* (1959) economische opvattingen van autoritaire opvattingen. Hij betoogt dat de arbeidersklasse wordt gekenmerkt door zowel economisch progressieve opvattingen (voor economische herverdeling ten gunste van minderbedeelden) als door autoritaire (overwegend intolerante en onverdraagzame opvattingen ten aanzien van andersdenkenden). Onderzoek heeft inmiddels uitgewezen dat het autoritarisme van de arbeidersklasse vooral een autoritarisme van lager opleiden is (zie bijvoorbeeld Dekker en Ester 1987; Grabb 1979).

Tegelijkertijd wijst Inglehart (1977; 1990) op linkse trekken in de middenklasse. Die wordt namelijk juist gekenmerkt door een ‘postmaterialistische’ waardeoriëntatie, waarin het belang van individuele vrijheid centraal staat. Het autoritarisme van de arbeidersklasse, gekenmerkt door een nadruk op handhaving van de sociale orde, en het postmaterialisme van de middenklasse, juist gekenmerkt door het primaat van de individuele vrijheid, zijn kortom elkaars spiegelbeeld (Houtman 2000). Autoritarisme en postmaterialisme hangen niet alleen fors (negatief) met elkaar samen, maar ook met de aanvaarding of verwerping van traditionele sekserollen en de mate waarin men aan het onderwijs primair een cultureel-expressieve of een instrumentele functie toekent (Houtman 2000: 72-74; 2001: 169-171). Wij duiden dit complex van morele en politieke opvattingen, dat de tegenstelling tussen individuele vrijheid en handhaving van de sociale orde weerspiegelt, in dit artikel verder aan als cultureel conservatisme versus culturele progressiviteit.

Dat de leden van de middenklasse er cultureel progressieve opvattingen op nahouden, is volgens Lamont (1987) echter geen gevolg van hun bevoorrechte positie op de arbeidsmarkt, maar van hun grote hoeveelheid cultureel kapitaal. Deze veronderstelling wordt bevestigd door het feit dat de keerzijde hiervan, Lipset’s ‘autoritarisme van de arbeidersklasse’, inderdaad niet wordt veroorzaakt door haar precaire economische positie, maar door haar lage opleidingsniveau. Het opleidingsniveau wordt door sociologen vandaag de dag beschouwd als de centrale indicator voor cultureel kapitaal (zie bv. Kalmijn 1994; De Graaf en Kalmijn 2001; vgl. Houtman 2000: 42; 2001: 177-178). In onderzoek naar politieke waarden en opvattingen is het dan ook noodzakelijk om de sterkte van de arbeidsmarktpositie (‘klasse’) en de hoeveelheid cultureel kapitaal goed uit elkaar te houden en ze niet met elkaar te vermengen (Houtman 1995).

Operationalisering van sociale klasse die zijn gebaseerd op het uitgeoefende beroep behelzen echter precies zo’n vermenging en zijn daarmee in feite ongeschikt voor onderzoek naar politieke waarden en opvattingen. Het is beter om zo’n ambigue ‘klassen’variabele te vervangen door een aantal eenduidiger indicatoren voor klassenpositie en cultureel kapitaal. Wij zullen de sterkte van de positie op de arbeidsmarkt (‘klasse’) in dit artikel dan ook indiceren aan de hand van loonafhankelijkheid, werkloosheidsrisico en inkomen en cultureel kapitaal aan de hand van cultuurdeelname (DiMaggio en Mohr 1985; DiMaggio 1982). Daarnaast betrekken wij het opleidingsniveau in de analyse, hoewel het niet veel minder ambigu is dan een op het uitgeoefende beroep gebaseerde operationalisering van klasse. Het opleidingsniveau zegt immers zowel iets over de sterkte van de positie op de arbeidsmarkt als over de hoeveelheid cultureel kapitaal (Houtman 2000: 29; 2001: 166).

Het voorgaande leidt ons tot de verwachting dat voor de verklaring van ‘tegnatuurlijk’ stemgedrag niet economische, maar culturele belangen doorslaggevend zijn. Leden van de arbeidersklasse beschikken gemiddeld

genomen over weinig cultureel kapitaal en hebben daarom naar verwachting cultureel conservatieve opvattingen, die hen leiden tot een voorkeur voor rechtse partijen. Voor leden van de middenklasse zou precies het omgekeerde moeten gelden. Doordat zij gemiddeld genomen over meer cultureel kapitaal beschikken, zullen zij er cultureel progressieve opvattingen op nahouden, die hen een motief verschaffen om op een linkse partij te stemmen. Voor leden van de arbeidersklasse die wel links stemmen en leden van de middenklasse die wel rechts stemmen, geldt naar verwachting gewoon de verklaring zoals gesuggereerd door de conventionele klassenanalyse, namelijk dat zij op economische gronden kiezen voor een linkse respectievelijk rechtse partij.

Te verwachten valt kortom dat bij de totstandkoming van de stemkeuze twee belangen tegen elkaar inwerken: klassegebonden economische belangen en culturele belangen gebonden aan cultureel kapitaal. Vertonen mensen stemgedrag dat overeenkomstig hun klassenpositie is ('natuurlijk' stemgedrag), dan kan dit naar verwachting dus worden verklaard uit deze klassenpositie en de daaruit voortvloeiende economisch progressieve of conservatieve opvattingen (hypothese 1). Stemmen mensen niet overeenkomstig hun klassenpositie ('tegennatuurlijk' stemgedrag), dan kan dit naar verwachting worden verklaard uit hun cultureel kapitaal en de daaruit voortvloeiende cultureel progressieve dan wel conservatieve opvattingen (hypothese 2). Voor wij overgaan tot toetsing van deze hypothesen, bespreken we eerst de manier waarop de data zijn verzameld en de operationalisering.

3. Data en meting

De voor de analyses gebruikte data (N=711) zijn in de zomer van 1997 verzameld door de tweede auteur via het panel van Centerdata (KUB, Tilburg). Ze zijn representatief voor het deel van de Nederlandse bevolking dat ouder is dan 18 en meer dan 20 uur per week werkt. We verwijzen voor een meer gedetailleerde beschrijving van de gebruikte data en operationalisering naar Houtman (2000).

12 **Opleidingsniveau.** Bij het opleidingsniveau zijn zeven categorieën onderscheiden: (1) (minder dan) basisschool, vgio, lavo; (2) lbo; (3) voortgezet speciaal onderwijs; (4) havo/vwo/hbs; (5) mbo; (6) hbo; (7) wo.

Inkomen. Voor deze variabele is gebruikgemaakt van het nettohuishoudeninkomen (per maand) van het huishouden van de respondent (het netto maandelijks inkomen van de respondent is hier samengenomen met dat van de eventuele partner van de respondent). Hierbij is een tiental categorieën onderscheiden: (1) f 0,- tot f 999,-; (2) f 1.000,- tot f 1.999,- enzovoorts tot en met (10) f 9.000,- en hoger.

Loonafhankelijkheid. De loonafhankelijkheid is eenvoudigweg vastgesteld door de werkenden te vragen of men al dan niet werkzaam is in loon-

dienst (antwoordmogelijkheden nee (1), ja (2)).

Werkloosheidsrisico. Het werkloosheidsrisico is geoperationaliseerd door te vragen of men al dan niet een tijdelijke aanstelling heeft (1), het aantal malen dat men sinds de voltooiing van de dagopleiding langer dan drie maanden werkloos is geweest (2) en te vragen naar een schatting van de kans dat iemand met hetzelfde werk en eenzelfde soort aanstelling binnen drie jaar gedwongen naar ander werk zal moeten gaan uitzien (3). Deze drie vragen zijn na standaardisering opgeteld en omgezet in een schaal met een bereik van nul tot tien. Factoranalyse levert één factor op die 54% van de variantie verklaart en de schaal heeft een betrouwbaarheid van 0.67 (Cronbachs alfa). Hogere scores op de schaal staan voor een groter werkloosheidsrisico.

Economische progressiviteit is vastgesteld aan de hand van een zestal items, waarin bijvoorbeeld gesteld werd dat de overheid ingrijpende maatregelen zou moeten nemen om de inkomensverschillen te verkleinen. In een ander item werd gesteld dat grote inkomensverschillen onrechtvaardig zijn omdat in principe alle mensen gelijk zijn.² Principale componenten analyse levert één factor op, die 41% van de variantie verklaart. De betrouwbaarheid van de resulterende schaal bedraagt 0.71 (Cronbachs alfa). Hogere scores op de schaal staan voor sterkere economische progressiviteit.

Cultureel conservatisme is een lineaire combinatie van een korte versie van de F-schaal voor autoritarisme (Adorno e.a. 1950), verwerping van traditionele sekserollen, expressieve onderwijsoriëntatie en postmaterialisme (vgl. paragraaf 2). Principale componenten analyse levert één factor op die ruim 53% van de variantie verklaart. De factorladingen bedroegen voor autoritarisme -0.82, voor verwerping van traditionele sekserollen 0.69, voor expressieve onderwijsoriëntatie 0.74 en voor postmaterialisme 0.65. De laatste drie genoemde oriëntaties zijn hierop omgepoold, zodat een hogere score op deze schaal voor een meer cultureel conservatief standpunt staat.

Cultuurdeelname. De cultuurdeelname is geoperationaliseerd met vragen naar het aantal boeken dat men bezit, het aantal romans dat men de afgelopen drie maanden heeft gelezen, het aantal keer dat men concerten, theater-, cabaret- of balletvoorstellingen en tentoonstellingen over kunst heeft bezocht, de frequentie waarmee men met anderen praat over kunst en cultuur en de mate waarin men zichzelf beschouwt als een 'liefhebber van kunst en cultuur'. Principale componentenanalyse levert een eerste factor op die 45% van de variantie verklaart. De betrouwbaarheid van de schaal bedraagt 0.79 (Cronbachs alfa). Een hogere score op de schaal staat daarbij voor meer cultuurdeelname.

Stemgedrag. Gevraagd is op welke partij men zou stemmen 'indien er morgen verkiezingen voor de Tweede Kamer zouden zijn'. Mensen die aangaven te zullen gaan stemmen op PvdA, Groen Links of SP zijn geïnclassificeerd als links. Mensen die aangaven te zullen gaan stemmen op VVD, D66, CDA of één van de drie christelijke partijen SGP/GPV/RPF zijn geïnclassificeerd als niet-links. Mensen die aangaven niet te gaan stemmen, niet weten

op wie ze zouden stemmen, blanco zouden stemmen of op een andere dan de hiergenoemde partijen zouden stemmen, zijn buiten de analyses gelaten.

Tabel 1

Frequentieverdeling EGP-klassenschema (in %; N=711).

EGP-klasse		
Klasse I	Hogere leidinggevendenden, academici	15.0
Klasse II	Supervisors hoofdarbeid, hooggeschoolde hoofdarbeid	30.2
Klasse III	Geschoolde, half- en ongeschoolde hoofdarbeid	21.2
Klasse IV	Kleine zelfst. (max. 10 pers.) en leidinggevende agrariërs	5.3
Klasse V	Supervisors handarbeid, hooggeschoolde handarbeid	7.5
Klasse VI	Geschoolde handarbeid	5.8
Klasse VII	Half- en ongeschoolde handarbeid	14.2
Onbekend		0.7
Totaal		100.0

Klasse. Gekozen is voor de klassenindeling van Erikson, Goldthorpe en Portocarero (het 'EGP-klassenschema'). Toekenning van de EGP-klassenposities aan respondenten geschiedt op grond van (1) hun beroepstitel; (2) al dan niet werkzaam als zelfstandige; en (3) het aantal werknemers waaraan zij leiding geven (zie Bakker e.a. 1997: 8). Wanneer de 711 respondenten die minstens 20 uur per week werken in het EGP-klassenschema worden geplaatst, dan resulteert de verdeling in klassen weergegeven in tabel 1. Klasse V (supervisors handarbeid, hooggeschoolde handarbeid), klasse VI (geschoolde handarbeiders) en klasse VII (half- en ongeschoolde handarbeiders) beschouwen wij hier als de arbeidersklasse (vgl. Nieuwbeerta 1995; Andersen en Heath 2001).³

14

4. Resultaten

'Natuurlijke' en 'tegennatuurlijke' stemmers

In het voorgaande is het onderscheid geïntroduceerd tussen mensen die op de voor hen economisch juiste partij hebben gestemd ('natuurlijk' stemgedrag) en mensen die niet daarop hebben gestemd ('tegennatuurlijk' stemgedrag). In de eerste categorie worden dus de respondenten ingedeeld die

conform hun klassenbelangen gestemd hebben. In de tweede categorie worden respondenten ingedeeld die niet conform hun klassenbelangen hebben gestemd. Voor leden van de middenklasse die rechts hebben gestemd en voor leden van de arbeidersklasse die links hebben gestemd, betekent dit dus dat ze worden ingedeeld bij de ‘natuurlijke’ stemmers. Voor leden van de middenklasse die links hebben gestemd en voor leden van de arbeidersklasse die rechts hebben gestemd, betekent dit dat ze worden ingedeeld bij de ‘tegennatuurlijke’ stemmers.

Tabel 2 laat ons de verdeling zien van de voorkeuren voor een linkse dan wel een niet-linkse partij van de zeven verschillende klassen. Hierbij valt meteen al op dat er veel ‘tegennatuurlijke’ stemmers zijn. Er kan zelfs op basis van klassenpositie zo weinig gezegd worden over de politieke voorkeur, dat er geen statistisch significant verband is te ontwaren (Cramers $V=0.14$, $p>0.10$). Het feit dat de arbeidersklasse net zo rechts is als de middenklasse, onderstreept nog eens het belang van het aangesneden verklaringsprobleem.

Tabel 2

Links stemgedrag naar EGP-klassenpositie in %; N ‘natuurlijke stemmers’= 304 (56.6%)/ N’ tegennatuurlijke’ stemmers =233 (43.4%)(‘tegennatuurlijk’ stemgedrag is vet).

EGP-klasse	Niet links	Links
Klasse I	56.0	44.0
Klasse II	62.4	37.6
Klasse III	55.0	45.0
Klasse IV	81.8	18.2
Klasse V	61.0	39.0
Klasse VI	57.7	42.3
Klasse VII	52.4	47.6
Totaal	59.6	40.4
Cramers $V=0.14$ ($p>0.10$).		

In het volgende deel zal achterhaald worden hoe beide typen stemgedrag totstandkomen.

Stemmen ‘natuurlijke’ stemmers op basis van economische belangen? En hoe zit het met ‘tegennatuurlijke’ stemmers?

Omdat de afhankelijke variabele slechts een tweetal categorieën kent (links en niet links), is gekozen voor logistische regressie als analysetechniek. Als onafhankelijke variabelen worden zoals gezegd opleiding, cultuurdeelname, loonafhankelijkheid, nettohuishoudinkomen, werkloosheidsrisico, cultureel conservatisme en economische progressiviteit genomen. Er worden hieronder twee tabellen met elk drie modellen weergegeven. Het eerste model schat de effecten van de indicatoren voor klasse en cultureel kapi-

Tabel 3

Links stemgedrag door ‘natuurlijke’ stemmers verklaard uit indicatoren voor klas-senpositie, cultureel kapitaal en economische en culturele stemmotieven. Logistische regressiecoëfficiënten weergegeven; standaardfouten tussen haakjes, N=281.

Onafhankelijke variabelen	Model 1	Model 2	Model 3
Werkloosheidsrisico	0.093 (n.s.) (0.092)		0.034 (n.s.) (0.098)
Loonafhankelijkheid	2.226 * (1.123)		1.193 (n.s.) (1.137)
Nettohuishoudinkomen	-0.410 ** (0.145)		-0.132 (n.s.) (0.160)
Opleidingsniveau	-0.734 *** (0.128)		0.697*** (0.137)
Cultuurdeelname	-0.127 (n.s.) (0.225)		-0.367 (n.s.) (0.252)
Economische progressiviteit		1.606 *** (0.267)	1.216*** (0.311)
Cultureel conservatisme		0.157 (n.s.) (0.240)	-0.500 (n.s.) (0.311)
Constante	1.369 (n.s.) (1.340)	-6.955*** (1.216)	-0.387 (n.s.) (2.176)
-2 Log likelihood	197.435	227.149	176.547
Pseudo R ² (Nagelkerke)	0.387	0.251	0.474
* (p<0.05); ** (p<0.01); *** (p<0.001)			

taal, het tweede model schat de effecten van de economische en culturele opvattingen en het laatste model de effecten van alle variabelen tezamen.

In zowel het eerste, tweede als derde model blijkt dat culturele variabelen zoals cultuurdeelname en cultureel conservatisme voor de ‘natuurlijke’ stemmers geen enkele rol van betekenis spelen. De indicatoren voor arbeidsmarktpositie doen het hier een stuk beter; in het eerste model worden significante effecten gevonden voor loonafhankelijkheid en nettohuishoudinkomen. ‘Natuurlijke’ stemmers die loonafhankelijk zijn, zijn meer geneigd links te stemmen. Hoe lager het inkomen van de ‘natuurlijke’ stemmer, hoe meer hij geneigd is links te stemmen. Deze effecten verdwijnen, wanneer in model drie gecontroleerd wordt voor economische progressiviteit. Dit betekent dat een zwakke arbeidsmarktpositie leidt tot links stemgedrag via economisch progressieve denkbeelden. Het effect van opleidingsniveau is in zowel het eerste als het derde model negatief, wat economisch geduid kan worden; hoe hoger de opleiding van de ‘natuurlijke’ stemmer, hoe minder hij geneigd is links te stemmen. Economische progressiviteit heeft in het tweede en derde model een positief effect op links stemgedrag. Hoe meer voorstander van een herverdelingspolitiek een ‘natuurlijke’ stemmer is, hoe meer hij geneigd is op een linkse partij te stemmen.

In het laatste model verklaren opleidingsniveau en economische progressiviteit bijna 50% van de variantie in stemgedrag van de ‘natuurlijke’ stemmers. De eerste hypothese wordt hiermee aangenomen: ‘natuurlijk’ stemgedrag kan worden verklaard uit de economische positie waarin men verkeert en de belangen die horen bij die positie. Natuurlijk is dit geen opzienbarende conclusie. In de klassenanalyse gaat men hier immers al lang van uit. Het belang van bovenstaande wordt echter duidelijk wanneer gekeken wordt naar dezelfde analyses voor de ‘tegennatuurlijke’ stemmers (zie tabel 4).

Uit zowel het eerste, tweede als derde model blijkt dat economische variabelen zoals werkloosheidsrisico, loonafhankelijkheid, nettohuishoudinkomen en economische progressiviteit voor de ‘tegennatuurlijke’ stemmers geen enkele rol van betekenis spelen. Het effect van cultuurdeelname is in het eerste model positief. Hoe meer ‘tegennatuurlijke’ stemmers deelnemen aan vormen van cultuur, hoe meer zij geneigd zijn links te stemmen. Dit effect verdwijnt echter wanneer gecontroleerd wordt voor cultureel conservatisme (model drie). Dit betekent dat mensen met een grote hoeveelheid cultureel kapitaal geneigd zijn er cultureel progressieve denkbeelden op na te houden en dat zij als gevolg hiervan links zullen stemmen. Het effect van opleidingsniveau is in zowel het eerste als het derde model positief, wat cultureel geduid kan worden; hoe hoger de opleiding van de ‘tegennatuurlijke’ stemmer, hoe meer hij geneigd is links te stemmen. Dit effect contrasteert dus met het gevonden negatieve effect bij de ‘natuurlijke’ stemmers. Cultureel conservatisme heeft in het tweede en derde model een negatief effect op links stemgedrag. Dit betekent dat mensen met

Tabel 4

Links stemgedrag door ‘tegnatuurlijke’ stemmers verklaard uit indicatoren voor klassenpositie, cultureel kapitaal en economische en culturele stemmotieven. Logistische regressiecoëfficiënten weergegeven; standaardfouten tussen haakjes, N=218.

Onafhankelijke variabelen	Model 1	Model 2	Model 3
Werkloosheidsrisico	0.130 (n.s.) (0.091)		0.092 (n.s.) (0.101)
Loonafhankelijkheid	-5.555 (n.s.) (16.174)		-5.701 (n.s.) (15.961)
Nettohuishoudinkomen	0.149 (n.s.) (0.132)		0.186 (n.s.) (0.000)
Opleidingsniveau	0.456 *** (0.119)		0.344 ** (0.128)
Cultuurdeelname	0.854 *** (0.208)		0.442 (n.s.) (0.243)
Economische progressiviteit		0.306 (n.s.) (0.249)	0.490 (n.s.) (0.270)
Cultureel conservatisme		-1.835 *** (0.284)	-1.147 *** (0.340)
Constante	3.581 (n.s.) (16.190)	5.705 *** (1.244)	6.173 (n.s.) (16.118)
-2 Log likelihood	200.244	200.504	179.406
Pseudo R ² (Nagelkerke)	0.375	0.374	0.470
*(p<0.05);**(p<0.01);***(p<0.001)			

cultureel conservatieve denkbeelden minder zullen stemmen op een linkse partij. In het laatste model verklaren opleidingsniveau en cultureel conservatisme bijna 50% van de variantie in stemgedrag van de ‘tegnatuurlijke’ stemmer, een vergelijkbaar percentage als bij de ‘natuurlijke’ stemmers. De culturele verklaring heeft hiermee voor de verklaring van de ‘tegnatuurlijke’ stem een vergelijkbare waarde als de klassenanalyse voor de verklaring van de ‘natuurlijke’ stem. De tweede hypothese wordt hiermee ook aangenomen: ‘tegnatuurlijk’ stemgedrag kan worden verklaard uit de

culturele positie die men inneemt en de daaruit voortvloeiende opvattingen.

Opmerkelijk is de rol die het opleidingsniveau speelt in beide analyses. In het eerste geval heeft het een negatief effect op links stemmen, in het tweede geval een positief. Dit onderstreept het ambigue karakter van opleidingsniveau als indicator voor tegelijkertijd klasse en cultureel kapitaal (vgl. Houtman 2000: 27-30; 2001: 164-166). Ook is opmerkelijk dat in zowel tabel 3 als tabel 4 het directe effect van opleidingsniveau op links stemgedrag blijft bestaan onder controle van respectievelijk economische progressiviteit en cultureel conservatisme (model drie). Dit duidt er wellicht op dat stemgedrag niet alleen waarderend (met politieke opvattingen gemotiveerd) totstandkomt, maar dat mensen aan hun opleiding ook een economische respectievelijk culturele identiteit ontleen en op basis hiervan tot een stemkeuze komen die niet verloopt via politieke opvattingen (vgl. Weakliem en Heath 1994).

Wij stelden reeds dat 'natuurlijke' stemmers stemmen op grond van economische motieven die zij ontleen aan hun economische positie. Hierop kan nu worden aangevuld dat 'tegennatuurlijke' stemmers dat geenszins doen. Zij stemmen op grond van culturele motieven ontleend aan hun culturele positie. Wanneer arbeiders dus rechts stemmen, doen zij dat om culturele redenen, wanneer zij links stemmen doen zij dat op economische gronden. Het tegenovergestelde kan worden gezegd van de middenklasse. Wanneer leden van deze klasse rechts stemmen doen zij dat op economische gronden en wanneer zij links stemmen op culturele gronden. Sluit men de ogen voor de culturele verklaring van stemgedrag, dan blijft een fenomeen als de rechts stemmende arbeider een onoplosbaar verklaringsprobleem.

Socialistische Partij en GroenLinks: Oud links en nieuw links

Het belang van deze culturele verklaring voor stemgedrag kan ook worden gedemonstreerd aan de hand van een analyse van de voorkeuren voor de twee kleine linkse partijen in de Tweede Kamer: SP en GroenLinks. Wij beperken ons hier dus verder tot de 63 respondenten die hebben gestemd op GroenLinks en de SP. Door dit kleine aantal respondenten zijn zelfs relatief sterke effecten niet snel significant in een logistische regressieanalyse. Daarom hanteren wij hier een overschrijdingskans van 10% of minder. Hieronder worden de resultaten weergegeven.

19

Uit tabel 5 blijkt dat de keuze tussen deze twee kleine linkse partijen redelijk goed kan worden begrepen uit culturele stemmotieven. Uit het eerste model blijkt dat mensen met een sterke cultuurdeelname (een indicator voor cultureel kapitaal) meer geneigd zijn op GroenLinks te stemmen dan op de SP. Hier moet opgemerkt worden dat het effect zwak significant is ($p < 0.10$), maar dat desondanks de verklaarde variantie in het eerste model aanzienlijk is; maar liefst 20% van de variantie in stemgedrag wordt verklaard. Uit het tweede model blijkt dat met name het met een geringe hoe-

Tabel 5

De keuze tussen SP (1) en GroenLinks (2) verklaard uit economische en culturele stemmotieven. Logistische regressiecoëfficiënten weergegeven; standaardfouten tussen haakjes, N=63.

Onafhankelijke variabelen	Model 1	Model 2	Model 3
Werkloosheidsrisico	-0.005 (n.s.) (0.130)		-0.006 (n.s.) (0.138)
Loonafhankelijkheid	1.490 (n.s.) (1.009)		1.018 (n.s.) (1.044)
Nettohuishoudinkomen	0.134 (n.s.) (0.295)		0.052 (n.s.) (0.319)
Opleidingsniveau	0.147(n.s.) (0.194)		0.061 (n.s.) (0.204)
Cultuurdeelname	0.668~ (0.366)		0.330 (n.s.) (0.386)
Economische progressiviteit		-0.776~ (0.467)	-0.656 (n.s.) (0.491)
Cultureel conservatisme		-1.394** (0.446)	-1.025* (0.528)
Constante	-1.350 (n.s.) (1.287)	-7.496** (2.538)	-4.781 (n.s.) (3.284)
-2 Log likelihood	69.730	66.821	64.880
Pseudo R ² (Nagelkerke)	0.213	0.266	0.300
*(p<0.10);**(p<0.05);***(p<0.01)			

20

veelheid cultureel kapitaal verbonden cultureel conservatisme een keuze tussen SP of GroenLinks beïnvloedt; hoe cultureel conservatiever de kiezer, hoe meer hij/zij geneigd is te stemmen op de SP in plaats van GroenLinks. Overigens blijkt hier ook dat economische stemmotieven een zwak effect hebben op de keuze tussen beide partijen: hoe economisch progressiever de kiezer, hoe meer hij of zij geneigd is te kiezen voor SP in plaats van GroenLinks. Het derde model schat de effecten voor alle variabelen te samen: er wordt alleen een effect van cultureel conservatisme gevonden in dezelfde richting als in het tweede model. Belangrijk hier is dat het in het

eerste model gevonden effect van cultuurdeelname op de keuze tussen de twee kleine linkse partijen geheel wordt wegverklaard door het hiermee verbonden cultureel conservatisme. Het effect van cultureel kapitaal loopt dus indirect via cultureel conservatisme.

De keuze tussen de twee linkse partijen blijkt, kortom, niet zozeer af te hangen van economische stemmotieven. Op zich is dit ook niet zo vreemd. Weinigen zullen immers exact kunnen aangeven waar precies deze twee partijen in hun standpunten over economische kwesties verschillen. Uit bovenstaande blijkt dat hier voor de kiezer ook niet het verschil in zit: beide partijaanhangen verschillen niet of nauwelijks naar economische progressiviteit. De keuze tussen de twee kleine linkse partijen kan veel beter cultureel worden verklaard. De kiezer bepaalt op basis van aan cultureel kapitaal verbonden culturele conservatieve of progressieve overwegingen of hij stemt op de SP of GroenLinks. De aanhang van de SP is cultureel conservatiever dan de aanhang van GroenLinks. GroenLinks richt zich enerzijds op nieuwe politieke issues en valt te kwalificeren onder wat Inglehart (1990) 'nieuw links' noemt. De SP anderzijds richt zich meer op de oude traditioneel linkse issues en is daarmee een vertegenwoordiger van 'oud links'.

Uit tabel 4 blijkt dat leden van de middenklasse die links stemmen (wij hebben ze in het voorgaande 'tegennatuurlijke' stemmers genoemd), dit vooral doen op basis van culturele stemmotieven. Zij stemmen op basis van cultureel progressieve overwegingen. Nu blijkt bij de keuze tussen twee kleine linkse partijen dat cultureel progressieven meer geneigd zijn om GroenLinks te stemmen. 'Tegennatuurlijke' stemmers uit de middenklasse zullen dus voornamelijk kiezen voor nieuw links. 'Natuurlijke' stemmers uit de arbeidersklasse, dus de arbeiders die links stemmen, zullen als gevolg van conservatieve standpunten in het culturele domein eerder stemmen voor een partij als de SP. Op grond van het voorgaande mag verwacht worden dat een soortgelijke culturele verklaring voor oud rechts en nieuw rechts verhelderend is. Een stem voor de LPF in plaats van een stem voor de VVD bij de Tweede-Kamerverkiezingen van mei 2002 in ons land komt naar verwachting eveneens tot stand op grond van het aan een cultureel kapitaal verbonden cultureel conservatisme. Wij hopen hier in een volgend artikel op terug te komen.

5. Conclusie: kan het spook verdreven worden?

De klassenbenadering van de politiek is ontworpen om inzicht te geven in de vraag waarom arbeiders links stemmen en leden van de middenklasse rechts. Met een eenzijdige focus op verschillen in economische positie en de daaruit voortvloeiende opvattingen kan echter niet verklaard worden waarom er steeds meer arbeiders zijn die rechts stemmen en leden van de middenklasse die links stemmen. Gebruikmakend van theoretische inzichten die niet direct aansluiten bij de dominante klassenanalyse, hebben we

gekozen voor een aanvullende verklaring die rekening houdt met verschillen tussen mensen die meer cultureel van aard zijn. Blijkens onze onderzoeksresultaten laat een stem tegengesteld aan klassenbelangen ('tegenaankuurlijk' stemgedrag) zich verklaren uit belangen die gebonden zijn aan cultureel kapitaal. Deze culturele verklaring maakt ook de achtergrond van het stemmen op één van beide kleine linkse partijen in de Tweede Kamer inzichtelijk. Degenen met weinig cultureel kapitaal en cultureel conservatieve waarden, zijn meer geneigd te stemmen op de SP ('oud links') dan op GroenLinks ('nieuw links'). Daarnaast hebben wij aangetoond dat er nog steeds een empirische basis bestaat voor de klassenanalyse. Stemt men immers op een partij conform klassenbelangen, dan valt dit te begrijpen uit klassegebonden stemmotieven.

Het is hier van belang te onderstrepen dat de culturele verklaring voor stemgedrag die hier is gehanteerd, niet gezien moet worden als conflicterend met de klassentheorie, maar juist als aanvullend daarop. Ons inziens is een dergelijke benadering zelfs van levensbelang voor de klassenanalyse. Indien men een eenzijdige blik zou hanteren, zou men immers op basis van tabel 2 kunnen concluderen dat het klassenconcept geen waarde meer heeft voor de verklaring van stemgedrag. Op basis hiervan zou men dan wat al te gemakkelijk tot de sombere conclusie kunnen komen dat klasse dood is. Zie dan ook de onderzoeksliteratuur met titels als *Are Social Classes Dying?* (Clark en Lipset 1991), *The Death of Class* (Pakulski en Waters 1996), *The End of Class Politics?* (Evans 1999) en *The Breakdown of Class Politics* (Clark en Lipset 2001).

Hier dringt zich een ironische conclusie aan ons op. Juist doordat geloofd wordt dat alles kan worden gereduceerd tot klasse, komt men tot de conclusie dat klasse steeds minder van waarde is voor de verklaring van stemgedrag. Wanneer echter in ogenschouw wordt genomen dat culturele belangen tegen economische belangen inwerken, moet deze conclusie onherroepelijk op de helling. Een eenzijdige klassenbenadering ter verklaring van het verschijnsel dat wij in dit artikel het spook van de rechtse arbeidersklasse hebben genoemd, is kortom niet afdoende. Zou echter de eenzijdige blik worden verruimd, dan kunnen fenomenen worden verklaard die tot voor kort onverklaarbaar waren en kan het spook van de rechtse arbeidersklasse worden verdreven (vgl. Van Toor 1975).

Wij danken Bram Steijn voor zijn kritische commentaar op een eerdere versie van dit artikel.

Noten

1 In dit artikel spreken wij over links en rechts stemgedrag. Het is echter de vraag of een dergelijke indeling in links en rechts nog wel opgaat (vgl. Giddens 1994). In deze bijdrage gaat het ons er echter om het verband tussen klasse en links stemgedrag aan de orde te stellen en de eenzijdigheid van de traditionele klassenanalyse te demonstreren. Juist als men dit idee wil onderzoeken kan men er niet omheen terug te grijpen op het oude onderscheid tussen linkse en rechtse partijen. Analyse van Budget en Klingemann (2001) van Nederlandse partijprogramma's wijst bovendien uit, dat het relatieve verschil tussen linkse en rechtse partijen over de tijd redelijk stabiel blijft. Er zijn wel bewegingen van de politieke partijen op de door hen geconstrueerde links-rechts dimensie, maar GroenLinks en de PVDAblijven met uitzondering van één enkel jaar linkser dan de VVD en het CDA. Linkse partijen blijken in de tijd dus over het algemeen linkser dan rechtse partijen, hoewel de onderlinge verschillen wel iets af lijken te nemen. Overigens moeten we hier ook opmerken dat politieke partijen op zo'n links-rechts dimensie zowel economisch als cultureel gerangschikt zijn. Zo blijken economisch progressieve beleidsvoornemens van partijen samen te gaan met cultureel progressieve. Economisch conservatieve beleidsvoornemens gaan samen met cultureel conservatieve. Analyse van Middendorp (1991) toont aan dat er bij parlementariërs geen onderscheid gemaakt kan worden tussen een economische en culturele links-rechts dimensie. Onderzoek

van Houtman (2000) laat bovendien zien, dat de achterbannen van linkse partijen gemiddeld genomen economisch en cultureel progressief zijn. Achterbannen van rechtse partijen zijn gemiddeld genomen economisch en cultureel conservatief.

- 2 De zes items die zijn gebruikt voor economische progressiviteit zijn: (1) De overheid moet de sociale uitkeringen verhogen; (2) In Nederland komt geen echte armoede meer voor; (3) Grote inkomensverschillen zijn onrechtvaardig, omdat mensen in principe gelijk zijn; (4) Tegenwoordig hoeven arbeiders niet meer te strijden voor een gelijkwaardige positie in de samenleving; (5) De overheid moet ingrijpende maatregelen nemen om de inkomensverschillen te verkleinen; en (6) Bedrijven moeten verplicht worden om werknemers te laten meedelen in de winst.
- 3 Goldthorpe (1980) beschouwt de klassen VI en VII (arbeiders die geschoolde, half- en ongeschoolde handarbeid verrichten) als de echte arbeidersklasse. Ook kan beargumenteerd worden dat klasse III (geschoolde, half- en ongeschoolde hoofdarbeiders) eigenlijk horen tot de arbeidersklasse, omdat hun arbeid in vergaande mate geroutiniseerd is (vgl. Wright 1979). Of men alleen de klassen VI en VII samenneemt tot de arbeidersklasse of deze uitbreidt met klasse V en/of klasse III, heeft overigens geen wezenlijke invloed op de in dit artikel gerapporteerde onderzoeksresultaten.

Geraadpleegde literatuur

- Adorno, T.W., E. Frenkel-Brunswik, D.J. Levinson, en R.N. Sandford (1950) *The Authoritarian Personality*. New York: Harper and Brothers.
- Alford, R.R. (1967) Class Voting in the Anglo-American Political Systems. In: S.M. Lipset en S. Rokkan (red.) *Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives*. New York: Free Press, pp. 67-93.
- Andersen, R. en A. Heath (2002) Class Matters: The Persisting Effects of Contextual Social Class on Individual Voting in Britain, 1964-97. *European Sociological Review* 18 (2) 125-138.
- Bakker, B., I. Sieben, P. Nieuwebeerta en H. Ganzeboom (1997) Maten voor prestige, sociaal-economische status en sociale klasse voor de standaard beroepenclassificatie 1992. *Sociale Wetenschappen* 40 (1) 1-22.
- Brint, S. (1984) 'New Class' and Cumulative Trend Explanations of the Liberal Political Attitudes of Professionals. *American Journal of Sociology* 90 (1) 30-71.
- Brooks, C. en J. Manza, (1998) *Social Cleavages and Political Change: Voter Alignments and U.S. Party Coalitions*. Oxford/ New York: Oxford University Press.
- Bruce-Briggs, B. (red.) (1979) *The New Class?* San Diego: Harcourt, Brace.
- Budge, I. en H.D. Klingemann (2001) Finally! Comparative Over-Time Mapping of Party Policy Movement. In: I. Budge, H.D. Klingemann, A. Volkens, J. Bara en E. Tannenbaum (red.) *Mapping Policy Preferences: Estimates for Parties, Electors, and Governments 1945-1998*. Oxford/ New York: Oxford University Press, pp. 19-50.
- Clark, T.N. en S.M. Lipset (2001) Are Social Classes Dying? *International Sociology* 6 (4) 397-410.
- Clark, T.N. en S.M. Lipset (red.) (2001) *The Breakdown of Class Politics. A Debate on Post-Industrial Stratification*. Baltimore, MD: John Hopkins University Press.
- Clark, T.N. en S.M. Lipset (2001) Are Social Classes Dying? In: T.N. Clark en S.M. Lipset (red.) *The Breakdown of Class Politics: A Debate on Post-Industrial Stratification*. Baltimore, MD: John Hopkins University Press, pp. 39-54.
- DiMaggio, P. (1982) Cultural Capital and School Success: The Impact of Status Culture Participation on the Grades of U.S. High School Students. *American Sociological Review* 47 (2) 189-201.
- DiMaggio, P. en J. Mohr (1985) Cultural Capital, Educational Attainment, and Marital Selection. *American Journal of Sociology* 90 (6) 1231-1261.
- Evans, G. (1999) *The End of Class Politics? Class Voting in Comparative Context*. New York: Oxford University Press.
- Giddens, A. (1994) *Beyond Left and Right: The Future of Radical Politics*. Cambridge: Polity Press.
- Goldthorpe, J. (1980) *Social Mobility and Class Structure in Modern Britain*. Oxford: Clarendon Press.
- Graaf, N.D. de, en A.J. Steijn, A.J. (1997) De 'service' klasse in Nederland: Een voorstel tot aanpassing van de EGP-klasseindeling. *Tijdschrift voor Sociologie* 18 (1-2) 131-154.
- Graaf, P.M. de, en M. Kalmijn (2001) Trends in the Intergenerational Transmission of Cultural and Economic Status. *Acta Sociologica* 44 (1) 51-66.
- Grabb, E.G. (1979) Working-Class Authoritarianism and Tolerance of Outgroups: A Reassessment. *Public Opinion Quarterly* 43 (1) 36-47.

- Heath, A., G. Evans, en C. Payne (1995) Modelling the Class-Party Relationship in Britain, 1964-92. *Journal of the Royal Statistical Society. Series A* 158 (3) 563-574.
- Houtman, D. (1995) De ambiguïteit van 'beroepsklasse': Over de economische progressiviteit en het cultureel conservatisme van 'de arbeidersklasse'. *Sociologische Gids* 42 (6) 426-444.
- Houtman, D. (1997) Klassenpositie, conservatisme en progressiviteit: Theoretische problemen rond empirische samenhangen. *Tijdschrift voor Sociologie* 18 (1-2) 79-102.
- Houtman, D. (2000) *Een blinde vlek voor cultuur: Sociologen over cultureel conservatisme, klassen en moderniteit*. Assen: Van Gorcum.
- Houtman, D. (2001) Class, Culture and Conservatism: Reassessing Education as a Variable in Political Sociology. In: T.N. Clark en S.M. Lipset (red.) *The Breakdown of Class Politics: A Debate on Post-Industrial Stratification*. Baltimore, MD: John Hopkins University Press, pp. 161-195.
- Inglehart, R. (1977) *The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles among Western Publics*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Inglehart, R. (1990) *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Kalmijn, M. (1994) Assortive Mating by Cultural and Economic Occupational Status. *American Journal of Sociology* 100 (2) 422-452.
- Lamont, M. (1987) Cultural Capital and the Liberal Political Attitudes of Professionals: Comment on Brint. *American Journal of Sociology* 92 (1) 1501-1506.
- Lipset, S.M. (1959) Democracy and Working-Class Authoritarianism. *American Sociological Review* 24 (4) 482-501.
- Lipset, S.M. (1960) *Political Man*. New York: Doubleday.
- Lipset, S.M. (1970) *Revolution and Counter-Revolution*. New York: Doubleday.
- McKenzie, R. en A. Silver. (1968) *Angels in Marble: Working Class Conservatives in Urban England*. Londen: Heineman.
- Middendorp, C.P. (1991) *Ideology in Dutch Politics: The Democratic System Reconsidered 1970-1985*. Assen/Maastricht: Van Gorcum.
- Nieuwebeerta, P. (1995) *The Democratic Class Struggle in Twenty Countries, 1945-1990*. Amsterdam.
- Pakulski, J. en M. Waters (1996) *The Death of Class*. Londen/ Delhi: Sage.
- Reid, I. (1977) *Social Class Differences in Modern Britain*. Londen: Open Books.
- Toor, A. van (1975) http://www.bassie-adriaan.nl/pages/liedjes_pqrst.html#spoken bestaan niet.
- Weakliem, D.L. en A.F. Heath (1994) Rational Choice and Class Voting. *Rationality and Society* 6 (2) 243-271.
- Wright, E.O. (1979) *Class Structure and Income Determination*. New York: Academic Press.